

NOUTĂȚI EPIGRAFICE DE EPOCĂ ROMANĂ LA CARSIVM (HÂRȘOVA, JUD. CONSTANȚA)

C. CHIRIAC, C. NICOLAE, G. TALMAȚCHI

Cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în anii 1993-1997 în perimetrul cetății antice Carsium¹ au fost descoperite mai multe fragmente de tegule purtând ștampilele unor unități militare care au staționat aici, după toate probabilitățile, începând cu a doua jumătate a secolului I. d. Hr.

Cercetările desfășurate în zona de intersectare a celor două secțiuni magistrale: S1 (orientată nord-sud) și S2 (orientată est-vest), au surprins, în carourile 9-14, respectiv 42-50 (conform numerotării de șantier din 1997), o nivelare de mare amploare efectuată peste stânca vie a platoului cetății sau peste straturile arheologice anterioare. Această nivelare se află la o adâncime variabilă (între 1,90 m și 0,80 m), în funcție de conformația naturală a stâncii de calcar și s-a efectuat cu pământ galben. Deasupra acestui strat de nivelare, realizată în antichitate (probabil în a doua jumătate a secolului III d. Hr.) am surprins în unele suprafețe, care diferă ca mărime, un nivel de locuire cu bogate urme materiale (ceramică, opaițe, sticlărie, piese de metal și os, monede etc.). Acest nivel are câteva faze succesive de distrugeri prin incendiere și se poate data cu certitudine în a doua jumătate a secolului III și începutul secolului IV d. Hr.. Materialul tegular pe care îl prezentăm în rândurile ce urmează provine, în mod sigur și aproape în exclusivitate, din straturile nivelării generale efectuate pe platoul cetății. Fragmentele respective au fost refolosite, fie ca piese de pavaj, fie ca umplutură la baza nivelului roman târziu deja amintit (secolele III-IV). Sub aceste resturi de pavaj de cărămidă (surprins mai bine în S₁) se aflau, de altfel, în poziții secundare fragmente de *terra - sigillata*, sticlărie și monede din a doua jumătate a secolului I d. Hr. și altele databile în secolele II-III. În această situație datarea ștampilelor tegulare, în funcție de poziția lor stratigrafică, este inoperantă, singura soluție fiind abordarea lor din punct de vedere tipologic sau al grafiei.

Aceste descoperiri recente aduc precizări importante asupra rolului economic,

---

1. Din colectivul șantierului arheologic Hârșova - "Cetate" au mai făcut efectiv parte, în perioada 1993-1997, în afară de semnatarii acestor rânduri și colegii: P.I. Panait, A. Ștefănescu, T. Papasima și D. Flaut. Pentru scopurile științifice ale săpăturilor vezi, mai în detaliu, articolul semnat de P.I. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 121-134.

militar și strategic jucat de Carsium, în epoca romană². Atestarea prin ștampile tegulare a trei unități militare despre care credem că au activat aici – este vorba de Ala Gallorum Flaviana, Classis Flavia Moesica și Legio I Italica – aduce în discuție nu numai redimensionarea acestui rol dar și unele probleme generale și speciale ale vieții militare romane la Dunărea de Jos. Este vorba, în speță, despre unele precizări geografice și cronologice privind prezența și activitatea Alei Gallorum Flaviana în armata provinciei Moesia Inferior, în general și la Carsium, în particular, în secolele I-II d. Hr.

Prezentăm, în continuare un corpus al materialelor descoperite.

I. ALA (GALLORUM) FLAVIANA

1. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 14, – 1,20 m și □ 13, – 1,15 m; Nr. inv. 39331. Două fragmente de tegulă și ștampila reîntregibilă (Pl. I, fig. 1) având dimensiunea actuală de 18 cm x 11 cm x 2,7 cm. Cartușul este bine aplicat în adâncime (0,3 cm), de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 9,8 cm x 4,5 cm. Conține legenda AL(a) FL(aviana). Literele sunt îngrijite, cu terminațiile ușor evazate, fapt ce dă un aspect elegant ștampilei. Dimensiunile lor sunt : 2 – 2,1 cm înălțime și 0,3 cm grosime. Pasta este de culoare deschisă, cu mult nisip.

2. Hârșova, "Cetate", 1994, S₁, □ 12, – 1,00 m ; Nr. inv. 39332. Fragment de țiglă cu ștampilă (Pl. I, fig. 2). Dimensiuni actuale; 13,5 cm x 10 cm x 2,7 cm. Cartuș fragmentar (6,5 cm x 4,3 cm) cu legenda [AL(a)] FL(aviana). Literele sunt executate într-o linie clară, ușor evazate spre capete; înălțimea = 2,2 cm; grosime = 0,3 cm. Pasta este deschisă, cu mult nisip în compoziție.

3. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15m ; Nr. inv. 39333. Fragment țiglă cu ștampilă (Pl. I, fig. 3). Dimensiuni actuale : 7,5 cm x 6,4 cm x 2,5 cm. Cartuș fragmentar (7,5 cm x 4 cm) cu legenda AL(a) F[L(aviana)]. Lipsește partea superioară a literelor. Grosimea acestora este de 2-3 mm. Pasta tegulei este de culoare cărămidă deschisă spre bej, cu mult nisip.

4. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 14, – 1,20 m ; Nr. inv. 39334. Fragment de țiglă cu ștampilă (Pl. I, fig. 4). Dimensiuni actuale de 7,8 cm x 8 cm x 3 cm. Cartuș fragmentar (4 cm x 3,8 cm) cu legenda [AL(a)] FL(aviana). Lipsește partea superioară a literelor (grosimea lor este de 0,3 cm). Pasta este cărămidă deschisă cu mult nisip.

5. Hârșova, "Cetate", 1994, S₁, □ 13 – 1,10 m ; Nr. inv. 39335. Fragment de țiglă cu ștampilă (Pl. II, fig. 1). Dimensiuni actuale; 14,5 cm x 9,5 cm x 2,8 cm. Cartuș fragmentar cu dimensiuni de 7,2 cm x 4,3 cm și legenda [A]L(a) FL(aviana). Înălțimea literelor este de 2,2 cm iar grosimea de 0,3 cm. Lipsește partea superioară a primului L. Grafica este identică cu a celorlalte patru ștampile prezentate mai sus.

2. Pentru aceste probleme vezi: V. Pârvan, AARMSI, 2, 34, 1912, p. 376-385; idem, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. 4 (red. R. Vulpe, București 1967), p. 92; V. Brătulescu, BCMI, 33, 1940, p. 3-24; Gr. Florescu, ACMI, 1946, p. 179-180; G. Forni, Limes (s.v.), în *Dizionario Epigrafico di antichità Romane* (ed. E. De Ruggiero), vol. IV, fasc. 34-40, Roma, 1959-1962, p. 1272; Em. Doruțiu Boilă, ISM, V, București, 1980, p. 119-136; Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, sec. I-IIIe.n.*, București, 1977, p. 91; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia Minor și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 125-126; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, passim; Al. Suceveanu, Iuliana Barnea, *Dacia*, NS, 37, 1993, p. 165; C. Nicolae, *Pontica*, 26, 1993, p. 215-228; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, passim; R. Vulpe, I, Barnea, DID, 2, București, 1968, passim; C. Nicolae, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 135-160; G. Talmațchi, Istros, 8 1997, p. 164-184.

II. CLASSIS FLAVIA MOESICA

6. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 15, – 1,90 m ; Nr. inv. 39336. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 7 cm x 10,5 cm x 2,6 cm. Păstrează fragmentar cartușul de 6,5 cm x 2,2 cm. Conține legenda [C]LASSIS [F(lavia)]M(oesica)]. Literalele sunt bine imprimate, au înălțimea de 1,8 cm și grosimea de 0,3 cm. Pasta este de culoare cărămidie deschisă, spre bej, cu urme de ardere secundară.

7. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,55 m ; Nr. inv. 39337. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 15 cm x 13 cm x 3 cm. Cartușul se păstrează pe lungimea maximă inițială (în partea de jos) de 10,4 cm și înălțimea de 1,7 cm având partea superioară a câmpului spartă, motiv pentru care legenda este incompletă : CLAS[SIS F(lavia)]M(oesica)]. Literalele au înălțimea de 1,7 cm, și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Literalele C și L sunt în ligatură. Pasta este de culoare cărămidie deschisă, spre bej, cu urme de ardere secundară pe ambele părți.

8. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 0,99 m ; Nr. inv. 39338. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 5,5 cm x 8,5 cm x 3,5 cm. Păstrează sfârșitul legendei într-un rest de cartuș cu dimensiunile actuale de 4,2 cm x 2,3 cm, după cum urmează : [CLASSI]S F(lavia)]M(oesica)]. Literalele sunt bine imprimate iar grafica deosebită. Înălțimea acestora este de 1,6 cm și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Pasta este cărămidie deschisă, spre bej, cu urme de ardere secundară pe ambele fețe.

9. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 0,90 m ; Nr. inv. 39339. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 5) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 7,5 cm x 2,2 cm. Cartușul are dimensiunile păstrate de 5,9 cm x 2,2 cm. Literalele, bine reliefate au o înălțime de 1,5 cm și o grosime de 0,2 - 0,3 cm, primele fiind greu lizibile. Conține legenda [CLAS]SIS F(lavia)]M(oesica)]. Pasta este cărămidie deschisă, cu urme de ceramică pisată în compoziție.

III. LEGIO ITALICA

10. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 0,90 m ; Nr. inv. 39340. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 1) cu următoarele dimensiuni actuale : 12 cm x 12,5 cm x 3 cm. Ștampila dreptunghiulară se păstrează pe 9,7 cm x 4,3 cm. Conține legenda LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Primele trei litere sunt în ligatură; L și I se unesc de partea de sus a cartușului, iar T de marginea inferioară. Bara orizontală a literei E de la mijloc se prelungește, fortuit, spre dreapta unind toate celelalte litere. Din A se distinge numai partea de sus. Grosimea literelor este identică: 0,2 - 0,3 cm, în schimb înălțimea lor este diferită (L = 2,5 cm; E și G = 2,2 cm; I = 3,5 cm; I, T = 3,8 cm). Pasta este de culoare cărămidie deschisă, spre bej, cu mult nisip pe partea posterioară. Pe față se disting ușoare brazde din timpul prelucrării.

11. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 1,00 m ; Nr. inv. 39341. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 6 cm x 7 cm (este spartă în grosime și nu se poate măsura). Păstrează partea centrală a cartușului de 6 cm x 4,2 cm pe care se află legenda [LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Cifra I și litera I sunt legate de marginea de sus a cartușului iar T de cea de jos. Literalele sunt unite în zona mediană de o bară, accidentală. Grosimea literelor variază între 0,2 - 0,4 cm iar înălțimea lor este diferită: A = 2,5 cm; I și T = 3,3 cm. Pasta este cărămidie, spre bej, cu urme de ardere secundară pe

ambele fețe.

12. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39342. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 3) cu dimensiuni actuale de 11,5 cm x 9,5 cm (este spart în grosime). Cartușul dreptunghiular se păstrează pe o lungime maximă de 10,2 cm x 4,3 cm, cu câmpul spart în jumătatea din dreapta - jos. Conține legenda LEG(io) I ITA [LI(ca)]. Ultimele trei litere și cifra I sunt sparte jos. Dimensiunile literelor sunt identice cu cele ale exemplarului nr. 10. Pasta este de culoare cărămizie, spre bej.

13. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 m ; Nr. inv. 39343. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 3,5 cm x 5 cm x 2,8 cm. Păstrează o mică parte din cartuș cu literele G și I precum și cifra I cu o grosime de 0,2 - 0,3 cm. Legenda este [LE]G(io) I I [TALI(ca)].

14. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39344. Fragment țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 12 cm x 3 cm. Se păstrează doar partea superioară a colțului stâng al cartușului, cu dimensiunile actuale de 4,7 cm x 2,5 cm. Se disting părțile superioare ale literelor L și E având o grafie identică cu a exemplarelor prezentate mai sus. Legenda inițială a fost: LE[G(io) I ITALI(ca)]. Pasta este de culoare bej deschis, nisipoasă la exterior. Are omogenitatea și consistența fragmentului de mai jos (nr. 15).

15. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39345. Fragment de țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 15 cm x 14,5 cm x 3 cm. Păstrează începutul cartușului cu înălțimea de 4,5 cm și lungimea actuală de 3,5 cm pe care se văd imprimate literele L și E (colțul celei din urmă fiind căzut în spărtură). Legenda este LE[G(io) I ITALI(ca)]. Literele sunt în ligatură și asemănătoare cu ale exemplarelor prezentate mai sus. Pasta este de culoare bej deschis, nisipoasă la exterior, cu omogenitate similară exemplarului anterior.

16. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39346. Două fragmente de țiglă șampilată cărora li se adaugă încă unul descoperit în 1996 în urma deteriorării profilului și care a fost rulat ulterior (Pl. IV, fi. 3) cu dimensiunile actuale (după reîntregire) de 26 cm x 19 cm x 3 cm. S-a putut reconstitui cu acest prilej, în mod excepțional un cartuș întreg cu dimensiunile de 13,2 cm x 4,2 cm, singurul pentru Legio I Italica de la Carsium până în prezent, dintre cele descrise de noi. Ștampila a fost aplicată mai mult spre dreapta, din care motiv prima jumătate se distinge mai slab, ceea ce nu permite observații asupra grafiei. Ultimele litere sunt în ligatură (L cu I) și poate și primele. Înălțimea pare să fie identică (1,8 cm) iar grosimea diferită. Pe primul fragment literele sunt mai groase (până la 0,4 cm) iar pe al doilea mai subțiri (0,2 cm). Acest fapt se poate datora atât imprimării cât și mai degrabă, calității pastei, mult mai moale în prima jumătate a cartușului. Legenda ștampilei este LEG(io) I ITALI(ca). Pasta este de culoare cărămizie deschisă, spre bej, insuficient omogenizată, după cum se vede în spărtură. Pe suprafață se disting brazde ușoare de la prelucrarea materialului.

17. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39347. Fragment țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 7,5 cm (este spartă în grosime). Se mai păstrează partea dreaptă – jos a cartușului din care se mai distinge un fragment al literei L. Legenda posibilă a tegulei a fost L[EG(io) I ITALI(ca)]. Pasta este de culoare cărămizie, spre bej.

18. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39348. Fragment de țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 5) cu dimensiunile actuale de 13 cm x 4,5 cm (spartă în

grosime). Păstrează partea centrală, de sus, a cartușului pe care se văd literele G, I și cifra I. Legenda posibilă a ștampilei a fost [LE]G(io) I I [TALI(ca)]. Este aplicată slab iar literele par a fi subțiri. Pasta este cărămizie deschisă, insuficient omogenizată.

19. Hărșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39354. Fragment de țiglă ștampilată (Pl. V, fig. 5) cu dimensiuni actuale de 6 cm x 10 cm (spartă în grosime). Păstrează începutul cartușului din care se vede, cu oarecare dificultate, bara verticală a literei L și o parte din litera E. Asemănătoare cu grafia altor ștampile prezentate mai sus conduce la concluzia că legenda fragmentului în discuție nu putea fi alta decât LE[G(io) I ITALI(ca)]. Pasta tegulei este de culoare cărămizie deschisă.

20. Hărșova, "Cetate", 1996, S₁, □ 11, – 0,20 m ; Nr. inv. 39349. Fragment de țiglă ștampilată (Pl. IV, fig. 6) cu dimensiunile actuale de 5 cm x 7,5 cm x 2,4 cm. Se păstrează sfârșitul cartușului cu câmpul deteriorat, pe care se pot distinge, cu oarecare dificultate, literele L și I în ligatură. Mai greu de sesizat este litera A. Legenda posibilă a ștampilei este [LEG(io) I IT] ALI(ca). Pasta este cărămizie deschisă, nisipoasă pe partea posterioară.

21. Hărșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 43, – 0,63 m ; Nr. inv. 39350. Fragment de cartuș (Pl. V, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 8,4 cm x 4,2 cm (spart în grosime). Păstrează începutul ștampilei. Literele sunt în ligatură și au înălțimea de cca 2 cm și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Bara din mijlocul literei E unește toate literele din câmp. Cifra I este unită de marginea de sus a cartușului, ca în celelalte cazuri. Legenda este LEG(io) I I[TALI(ca)]. Pasta este de culoare bej.

22. Hărșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 43, – 0,93 m ; Nr. inv. 39351. Fragment de cartuș (Pl. V, fig. 2), cu dimensiunile actuale de 6,5 cm x 4 cm. Literele mici (1,8 cm) și subțiri (0,1 - 0,2 cm) în ligatură și cu caracteristicile exemplarelor prezentate până acum. Legenda este : LEG (io) I IT[ALI(ca)]. Pastă de culoare cărămizie spre bej.

23. Hărșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39352. Fragment de țiglă (Pl. V, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 16,2 cm x 18 cm x 3,5 cm. Cartuș fragmentar (12 cm x 4,2 cm). Litere în ligatură cu caracteristici similare exemplarelor de mai sus, cu înălțimi variabile (L = 2,3 cm; E = 2 cm; I = 3,5 cm; I = 3,2 cm; a = 2,5 cm) și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Legenda este LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Pastă cărămizie deschisă, omogenizată neglijent.

24. Hărșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 41, – 0,62 m ; Nr. inv. 39353. Fragment de țiglă (Pl. V, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 17,5 cm x 8 cm x 3 cm. Cartuș fragmentar, din care se păstrează prima jumătate, cu începutul literelor, ce au o grosime de 0,2 - 0,3 cm. Bara de mijloc a literei E pornește spre dreapta unindu-se cu linia provenită din defectul tiparului. Legenda ștampilei este LEG(io) I I[TALI(ca)]. Marginea din dreapta a țiglei prezintă două semicercuri concentrice executate în lutul moale. Pasta este de culoare cărămizie, spre bej, nisipoasă pe partea posterioară.

25. Hărșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39355. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 13,7 cm x 5,5 cm x 3 cm. Cartuș fragmentar (8,7 cm x 4,2 cm) cu litere în ligatură și dimensiuni identice cu ale exemplarelor prezentate mai sus (E, G = 2 cm; I = 3,5 cm; I = 3,7 cm; T = 3 cm). Grosimea literelor este de 0,2 cm. Legenda este LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Pastă cărămizie deschisă.

26. Hărșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39356. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 17,5 cm x 11 cm x 3 cm. Păstrează sfârșitul

cartușului (5,9 cm x 4 cm) din care se văd literele L și I în ligatură, ultima fiind unită cu marginea dreaptă a ștampilei și având înălțimea de 2,8 cm. Legenda este [LEG(io) I ITA]LI(ca). Pastă cărămizie cu urme de ardere secundară pe suprafață.

27. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 40, – 0,88 m ; Nr. inv. 39357. Fragment de cartuș (Pl. VI, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 4,5 cm x 4 cm. Litere groase (0,3 cm) și cu înălțimi diferite (A = 2,8 cm; L = 3,3 cm). Ultima este unită cu marginea cartușului. Legenda este [LEG(io) I IT] ALI[(ca)]. Pastă cărămizie deschisă.

28. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 40, – 0,47 m ; Nr. inv. 39358. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 11,2 cm x 5,7 cm x 3 cm. Păstrează sfârșitul cartușului pe care se vede bara de jos a literei L care se află în ligatură cu I, ultima având înălțimea de 2 cm și grosimea de 0,2 cm, este unită cu marginea din dreapta a cartușului. Legenda este [LEG(io) I ITA] LI(ca). Pe suprafața țiglei sunt resturi de mortar cu cărămidă pisată. Pastă cărămizie deschisă, cu ardere secundară pe partea posterioară.

29. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39359. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 5) cu dimensiunile actuale de 7 cm x 3,6 cm x 2,5 cm. Păstrează sfârșitul unui cartuș pe care se distinge partea de jos a literelor L și I în ligatură. Legenda posibilă este [LEG(io) I ITA]LI(ca). Pastă deschisă cu urme de ardere secundară.

30. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39360. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 6) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 8,7 cm (spartă în grosime) Conține o parte de cartuș pe care se disting foarte bine, pornind de la analogia cu exemplarele prezentate până acum, literele L și I în ligatură. (Imprimarea s-a făcut adânc, iar starea de conservare este bună. Legenda probabilă este [LEG(io) I ITA] LI(ca). Pastă cărămizie deschisă, de bună calitate.

31. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,93 m ; Nr. inv. 39361. Fragment de țiglă (Pl. VII, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 11 cm x 7 cm x 2,5 cm. Cartuș dreptunghiular, păstrat pe 9,5 cm x 4,5 cm, cu legenda [LE]G(io) I ITALI(ca). Primul I și L sunt atașate de partea superioară a cartușului și ultimul I de extremitatea verticală a acestuia. O linie orizontală, fortuită, leagă toate literele până la A, inclusiv. Înălțimea literelor este inegală : I = 3,8 cm; a = 2,5 cm; L = 3,2 cm; I = 3,1 cm. Grafica este identică cu exemplarele 10, 11, 12. Pastă de culoare cărămie spre bej, nisipoasă pe partea posterioară.

32. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,77 m ; Nr. inv. 39362. Fragment de țiglă (Pl. VII, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 14 cm x 9 cm x 3 cm. Păstrează sfârșitul ștampilei, dreapta jos, pe lungimea de 5,5 cm x 3,7 cm. Se disting literele ALI. Legenda este [LEG(io) I IT]ALI(ca). L și I sunt în ligatură iar ultima literă este unită cu marginea din dreapta a cartușului. Pastă cărămie deschisă.

33. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,73 m ; Nr. inv. 39363. Fragment de țiglă (Pl. VII, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 7 cm x 11 cm x 2,5 cm. Cartușul se păstrează pe o lungime de 6,5 cm x 4,4 cm. Conține legenda LEG(io) [I ITALI(ca)]. Înălțimea literelor este diferită : L = 2,5 cm; E = 2,2 cm; G este șters și se distinge cu greutate; grosimea literelor este cuprinsă între 0,2 cm - 0,3 cm. Ștampila a fost aplicată mai puternic spre stânga. Pasta este cărămie deschisă.

34. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, □ 50, – 0,42; – 0,52 m ; Nr. inv. 39364. Fragmente de țiglă ce aparțin aceluiași exemplar (Pl. VIII, fig. 1). Au fost găsite la dis-

tanța de 14 m. dimensiunea actuală este de 5 cm x 11 cm x 2,7 cm, iar cartușul se păstrează pe 4,5 cm x 3,4 cm. Legenda este [LEG(io) I I]TAL [I(ca)]. Înălțimea literelor este variabilă: T = 3,3 cm; A = 2,2 cm. Prima se unește cu latura de jos a cartușului. Toate literele sunt unite de aceeași linie orizontală fortuită, ca și la nr. 10, 11, 12, 25, 31. Pasta este cărămidie deschisă, cu mult nisip pe partea posterioară.

35. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 50, – 0,73 m ; Nr. inv. 39366. Fragment de țiglă (Pl. VIII, fi. 2) cu dimensiunile actuale de 5,5 cm x 5 cm x 2,5 cm. Se păstrează sfârșitul cartușului cu dimensiunile actuale de 3 cm x 3,3 cm. Conține legenda [LEG(io) I ITA]LI(ca). Înălțimea literei I este de 2,7 cm iar grosimea de 0,2 cm. Ștampila a fost aplicată mai slab. Marginea dreaptă este dublă. Pastă cărămidie.

36. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,70 m ; Nr. inv. 39365. Fragment de țiglă (Pl. VII, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 9 cm x 6 cm (spart în grosime). Păstrează sfârșitul cartușului pe o lungime de 2,5 cm x 3,9 cm. Se observă literele L și I în ligatură. Legenda ștampilei este [LEG(io) I ITA]LI(ca). Înălțimea literei I este de 2,7 cm iar grosimea de 0,3 cm. Pasta este de culoare cărămidie deschisă.

IV. ȘTAMPILE INCERTE

37. Hârșova, "Cetate", 1993, passim, lângă turnul mare al incintei nr. III; MINAC, fără nr. de inv. Fragment de cărămidă (Pl. IX, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 10,5 cm x 7,5 cm. se păstrează urmele unui cartuș fragmentar, cu lățimea de aproximativ 3 cm, în care se pot distinge litera E și o mică parte din G. Legenda parțială a ștampilei este [L]EG[(io)...]. Înălțimea literei E este de 2 cm. iar grafia neglijentă. Pasta este fină, de culoare cărămidie, cu urme de mortar.

38. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 40, – 0,88 m ; Nr. inv. 39367. Fragment de cărămidă (?) (Pl. VIII, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 10 cm x 5,2 cm (spartă în grosime). Conține marginea verticală a unui cartuș (începutul sau sfârșitul acestuia) cu înălțimea de 3 cm, bine aplicat în adâncime. Prezintă pe suprafață brazde de la prelucrarea lutului și urme de ardere secundară. Pasta este cărămidie.

*

* *

După descrierea, în paginile anterioare, a materialului tegular recent descoperit la Carsium, vom încerca o discuție asupra problematicei ridicate de acesta în legătură cu identificarea unităților militare atestate aici.

O atenție specială necesită, în opinia noastră, numele formațiunii atestate de ștampilele cu nr. 1-5 (pl. fig. 1-4 și pl. II, fig. 1). Înclinăm să atribuim aceste exemplare trupei de cavalerie Ala Gallorum Flaviana, reorganizată, așa cum indică supranumele, de către împărații dinastiei flavice, poate chiar Vespasian³. Ea este înregistrată ca făcând parte din armata Moesiei Inferior de două diplome militare din anii 99 și 105⁴. Menționăm că în timpul domniei lui Augustus această unitate a fost semnalată în Germania. S-a avansat mai de multă vreme opinia că Ala Gallorum Flaviana ar fi putut

3. A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63.

4. *CIL*, XVI, 44, 50.

staționa chiar în Dobrogea, fără a se propune o anume localizare, încă din vremea lui Vespasian⁵. Cert este că, sub Traian, trupa în discuție se afla deja în Moesia Inferior iar o diplomă militară din anul 159/160 o menționează, de această dată, în armata Moesiei Superior⁶. Se pare că detașarea ei în provincia amintită alături de alte formațiuni militare, este legată de preludiul războaielor marcomanice⁷.

În ultimele două decenii s-au mai descoperit și publicat tegule cu ștampile identice aceloră pe care noi le-am prezentat propunându-se, deja, ca loc de staționare, într-o anumită perioadă, a unității militare în discuție, castrul roman de la Carsium. Un prim fragment de ștampilă, purtând inscripția [...]FL a fost descoperită în 1972 în structura zidului vestic al celei de-a doua curține a cetății de la Hârșova. Editorii fragmentului au înclinat, la vremea respectivă, pentru lectura : [Ala Gallorum] FL(aviana) și pentru o posibilă datare a piesei, după grafie, în "secolul I, eventual din ultimul său sfert"⁸. Se acceptă astfel ipoteza lui A. Aricescu după care această Ala ar fi staționat în Dobrogea încă de la Vespasian⁹. Aceiași editori nu resping însă nici eventualitatea staționării unității respective la Carsium după mijlocul secolului al II-lea sau chiar în secolul al III-lea¹⁰. În 1991 a fost publicată o nouă ștampilă, mai bine păstrată decât prima și pe care se disting clar literele AL•FL. Cu toate acestea, cartușul inscripției este distrus în extremitatea stângă permițând, în mod respectiv, o lectură parțială și ipotetică. Astfel, descoperitorii ei au propus întregirea posibilă: [AL•G] AL•FL, admitând lectura editorilor fragmentului găsit în 1972. Acest al doilea exemplar provine dintr-o descoperire întâmplătoare făcută într-o zonă cu urme de locuire din secolele II-IV, situată în vecinătatea castrului și afectată de construcțiile moderne¹¹.

În sfârșit, un al treilea exemplar, aparținând aceluiași tip de ștampilă, a fost descoperit tot într-o zonă învecinată fortificației romane și provine, probabil, din așezarea civilă. Cu toate că și această ștampilă este fragmentară ea conservă jumătatea stângă a legendei, respectiv literele:

AL•F[L]¹².

Așadar, conținutul integral al ștampilei devine, prin completare, foarte simplu și succint: AL•FL, ceea ce înlătură, din capul locului, întregirile propuse anterior, de genul : AL(a) GAL(lorum) FL(aviana) sau FL(avia). Această lectură, AL(a) FL(aviana) sau FL(avia) nu exclude atribuirea respectivei ștampile unității deja menționate (adică *Ala Gallorum Flaviana*) așa cum vom încerca să demonstrăm în continuare. Revenind la lotul de ștampile descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice sistematice, menționăm că ele au făcut, în câteva rânduri, obiectul unor comunicări științifice

5. Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54, 79, 82; G. Forni, *op. cit.*, p. 1272, consideră fortificația Flaviana amintită în Notitia Dignitatum, ca fiind sediul acestei trupe, opinie neacceptată în prezent (vezi A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54).

6. *CIL*, XVI, 111; G. Forni, *op. cit.*, p. 1265; vezi și nota precedentă.

7. D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj, 1983, p. 53, 54, 167.

8. M. Zahariade, C. Mușățeanu, C. Chiriac, *Pontica*, 14, 1981, p. 255, 259-260 și fig. 2.

9. *Ibidem*, p. 259-260.

10. Vezi nota precedentă.

11. V. Nicolae și C. Nicolae, *SCIVA*, 42, 1991, 1-2, p. 79-80; C. Nicolae, *Pontica*, 26, 1993, p. 224; *idem*, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 137-138, pl. 1, fig. 6 A și B.

12. C. Nicolae, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 137-138, 144, pl.1, fig.

avându-se în vedere lectura inițial propusă: Ala Gallorum Flaviana¹³. În 1996 s-a putut întregi, din fericire, unul dintre fragmentele descoperite în 1995 (pl. I, fig. 1), putându-se vorbi, abia acum, de o șampilă cu inscripția integral păstrată, sub forma : AL•FL. Trebuie subliniat faptul, deloc neglijabil, că șampilă respectivă apare numai în această formulă, iar dimensiunile și caracteristicile grafice (litere zvelte, îngrijit trasate și relativ înalte) sunt surprinzător de apropiate la majoritatea exemplarelor cunoscute până în prezent¹⁴. Cartușul șampilei este rectangular și putem aprecia, după dimensiunile pieselor descoperite până acum și cu aproximațiile explicabile, că el (de exemplu cel cu nr. 1, prezentat de noi) avea circa 10 cm lungime și 4 cm lățime. Înălțimea literelor din cartuș este de circa 2 cm iar grosimea acestora de 0,3 cm.

În ceea ce privește identificarea unității de cavalerie căreia i se poate atribui șampilă și care avea supranumele de Fl(avia) sau Fl(aviana), noi inclinăm spre Ala Gallorum Flaviana care, așa cum deja am menționat, a făcut parte din armata Moesiei Inferior, necunoscându-se însă locul ei de staționare¹⁵. Tot în vremea lui Traian, în aceeași provincie, mai era cantonată încă o unitate de cavalerie cu supranumele Flavia; aceasta este Ala I Flavia Gaetulorum amintită în două diplome militare din anii 99 și 112¹⁶. Ea este prezentă în armata Pannoniei Inferior, în anul 114, unde se pare că a rămas mult timp¹⁷, după care, tot în secolul II sau în cel următor, o întâlnim, din nou, în Moesia Inferior, eventual la Tomis¹⁸.

O altă problemă ar fi aceea referitoare la completarea ultimei părți a inscripției inaugurale a castrului de la Carsium, din anul 103, inscripție reconstituită de V. Pârvan și care încă ridică unele semne de întrebare în privința identificării unității care a contribuit efectiv la construcția fortificației¹⁹. Astăzi, deși unii cercetători consideră că Ala II Hispanorum et Aravacorum²⁰ ar fi aceea al cărei nume se afla săpat la finele

13. Semnarii acestor rânduri au făcut cunoscute, la diferite sesiuni științifice sau înscris, opiniile lor în legătură cu semnificația materialului tegular descoperit cu ocazia campaniilor de săpături din anii 1993-1997. Cităm numai câteva intervenții: C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmăchî, *Hârșova - Cetatea romană*, comunicare prezentată la "Sesiunea anuală de rapoarte arheologice", Brăila, 1996; G. Talmăchî, *Buletinul cercurilor științifice studențești*, 2, Alba Iulia, 1996, p. 131-140; C. Nicolae, *Ala Gallorum Flaviana la Carsium*, comunicare susținută la Sesiunea anuală a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, "Pontica", 1997; G. Talmăchî, Istros, VIII, 1997, p. 113-124; idem, *Cercetări istorice* (serie nouă, XVII, 1, Iași, 1998, p. 164-184. Vezi și notele : 1, 11, 12.

14. În prezent se cunosc opt exemplare de tegule, având șampilă AL•FL, aflate în diferite stadii de conservare. Dintre acestea, cinci piese provin din săpăturile arheologice de la cetatea romană, un exemplar a fost recuperat din incinta a doua a fortificațiilor și două piese au fost găsite, întâmplător, în zonele cu locuire civilă, *extra-muros*. Vezi și notele nr. 8, 11, 12. Pentru planul fortificațiilor antice și medievale de la Hârșova - "Cetate" vezi articolul citat de noi la nota nr. 1 (din Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 123, fig. 1).

15. Vezi la noi notele 3-7.

16. CIL, XVI, 45, 58.

17. A. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 51-52; idem, *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972, București-Wien, 1974, p. 119-120; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63.

19. V. Pârvan, AARMSI, 2,35, 1913, p. 478-489; Em Doruțiu Boilă, ISM, V, 1980, p. 120-122; a. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 55-56; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 64, 71; M. Zahariade, T. Dvorski, *op. cit.*, 1997, p. 66, nota 9.

20. Pentru Ala II Hispanorum et Aravacorum, în afară de bibliografia menționată la nota 19, mai vezi: G. Forni, *op. cit.*, p. 1269; R. Vulpe, DID, 2, București 1968, p. 95; A. Aricescu, *op. cit.*, 1974, p. 119-120; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 1992, p. 207, 208, 216; M. Zahariade, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I (A-C), București, 1994, s.v. Ala, p. 52, susține, în mod eronat, că această unitate ar fi atestată la Carsium, în afară de inscripțiile lapidare și de "un bogat material ... tegular".

inscripției cu pricina lucrurile pot fi rediscutate. De fapt, în rândul al patrulea al acesteia se disting literele: ALA, după care urmează ruptura pietrei. Ala II Hispanorum at Aravacorum este și ea atestată, ca și Ala Gallorum Flaviana, în armata Moesiei Inferior de diploma militară de la Oltina, din anul 99²¹. Această unitate s-a aflat anterior în Pannonia unde o menționează trei diplome, din 80, 84 și 85²². Tot în armata Moesiei Inferior figurează și în diploma de la Târnovo, din 138²³. În sfârșit, unitatea în discuție este, pentru ultima oară, atestată epigrafic pe un miliar din anul 200, descoperit chiar la Hârșova²⁴. Ambelor Ale, atât Gallorum Flaviana cât și II Hispanorum et Aravacorum, deși sunt cu claritate înregistrate în armata Moesiei Inferior, nu li se poate preciza locul de staționare în această provincie pentru perioada de la sfârșitul secolului Iși în primele decenii ale secolului următor. Din această cauză V. Pârvan, având de ales între cele două unități care ar fi putut construi castrul de la Carsium înclină, totuși, pentru ala II Hispanorum et Aravacorum, care, deși mai târziu, este atestată de mai multe inscripții lapidare, unele chiar de la Hârșova²⁵. Atragem atenția asupra faptului că, până în prezent, nu s-au descoperit la Carsium materiale tegulare cu numele alei II Hispanorum et Aravacorum după cum nu se cunoaște ca provenind din această localitate nici o inscripție lapidară care să ateste numele alei Gallorum Flaviana. Ștampilele alei Fl(avia) sau Fl(aviana) prezentate în corpus-ul nostru orientează, credem, spre identificarea acestei unități cu Ala Gallorum Flaviana, atestată de diplomele militare din anii 99 și 105²⁶. În opinia noastră nu excludem posibilitatea ca această trupă de cavalerie să fi fost adusă în Dobrogea chiar în vremea lui Vespasian când începe acțiunea fortificării limesului dunărean, sub comanda guvernatorului Rubrius Gallus²⁷. Nu este, credem, lipsit de interes nici faptul că există o izbitoare similitudine între grafia literelor prezente pe cartușul tegulelor de la Carsium și acela de pe materialul tegular ștampilat de militarii unei alte unități: *Ala II Flavia pia fidelis Domitiana milliaria*, care staționa pe limesul raeto-germanic, la Aalen²⁸. Legenda de pe tegulele acestei unități este la fel de simplă ca și în cazul celei de la Carsium: AL II FL adică Al(a) II Fl(avia). Se poate remarca zveltețea literelor și o anume sobrietate grafică (vezi pl. IX, fig. 2). Nu este surprinzător nici faptul că, în cazul ambelor ștampile, nu apar nici alte apelative etnice sau onorifice. În acest sens mai putem aduce un exemplu, de această dată o inscripție pe piatră de la Dobri Dol (regiunea Scupi), în Moesia Superior. În inscripția respectivă este menționat un *missicius ex ala Flavia*, fiind vorba despre *ala I Flavia Augusta Britannica Civium Romanorum*. Inscripția este datată în secolul I. d. Hr.²⁹. Asemănarea stilistică dintre ștampilele tegulare aparținând celor

21. CIL, XVI, 44; A. Aricescu, *op. cit.*, 1977, S E nr. 138, p. 227.

22. *Ibidem*, p. 55.

23. *Ibidem*.

24. *Ibidem*; Em Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, p. 121-123.

25. V. Pârvan, *op. cit.*, 1913, p. 487-488; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 55-56; Em Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 121-122; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 64, 71.

26. CIL, XVI, 44, 50.

27. Fl. Josephus, *Bellum Iudaicum*, VII, 4,3; R. Vulpe, *DID*, 2, 1968, p. 60-61; a. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 70; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 28-29; I. Bogdan Cătănciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*. Sec. I - III p. Chr. Alexandria, 1997, p. 29-30.

28. Ph. Filtzinger, *Limesmuseum Aalen*, Stuttgart, 1975, p. 30-32 și imaginea cartușului cu ștampila alei II Flavia pia fidelis Domitiana milliaria în forma : AL II FL, prezintă chiar pe coperta volumului respectiv și a seriei monografice *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands*. Vezi și G. Forni, *op. cit.*, p. 1210, 1214.

29. L. Mrozewicz, *Studia Moesiaca*, Poznań, 1994, p. 81, nr. 22.

două ale, de la Hârșova și Aalen, ne duce cu gândul la mediul militar roman din provinciile germanice în ultimele decenii ale secolului I d. Hr., fără a uita că însăși ala Gallorum Flaviana luptase sub Augustus în aceste regiuni³⁰. Cercetările viitoare trebuie să lămurească problema duratei intervalului de timp în care această unitate a staționat la Carsium; adică până la războaiele dacice sau până la detașarea ei în Moesia Superior³¹. Oricum, noi înclinăm să credem că ala Gallorum Flaviana a desfășurat activități constructive la Hârșova înainte de cantonarea aici a alei II Hispanorum et Aravacorum, una dintre aceste activități fiind, poate, chiar ridicarea fortificațiilor castrului de piatră, încheiată în anul 103³².

O altă noutate epigrafică oferită de cercetările arheologice de la Carsium este descoperirea unor tegule fragmentare cu ștampila flotei dunărene Classis Flavia Moesica, unitate neatestată din acest punct de vedere aici. Cele patru ștampile (nr. 6-9) aparțin aceluiași tip și a legenda Classis F(lavia) M(oesica). Exemplarul cu nr. 6 din corpus-ul nostru, deși fragmentar, are literele bine marcate, cu extremitățile ușor evazate (pl. II, fig. 2) iar la cel cu nr. 8 litera F are hastele orizontale triunghiulare și este despărțită de literele situate la stânga și la dreapta ei (respectiv S și M), prin două semne, tot triunghiulare, ceea ce-i conferă oarecare eleganță (pl. II, fig. 4). Cartușul, integral păstrat, al acestui tip de ștampilă, așa cum a fost el descoperit la Noviodunum avea circa 10 cm lungime, lucru confirmat și la Carsium de exemplarul nr. 7 care, din păcate, are legenda parțial distrusă, dar lungimea (integral păstrată) este de 10,4 cm (pl. II, fig. 3). Lățimea cartușului este de 1,7 - 2,3 cm, el aparținând tipului "a" din clasificarea operată asupra ștampilelor flotei moesice descoperite la Noviodunum³³. Judecând după caracteristicile grafice putem aprecia că acest tip aparține fazei de început a activității flotei flavice pe limesul dobrogean, poate chiar ultimelor decenii ale secolului I. d. Hr.³⁴.

30. Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63.

31. Vezi nota 6.

32. Pentru această problemă vezi unele opinii deja exprimate, în ultimele decenii: M. Zahariade, C. Mușteanu, C. Chiriac, *Pontica*, 14, 1981, p. 259-260; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63, 64, 71; V. Nicolae și C. Nicolae, *op. cit.*, p. 80.

33. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 293, nr. 283 a; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70.

34. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 61; Em. Condurachi, *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972, București-Wien, 1974, p. 83-88; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70-71; Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 279; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 28-29, 66-67. O încercare, relativ recentă, de a prezenta evoluția și activitatea flotei dunărene pe limesul dobrogean, în secolele I-VI, vezi la Cristian Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, în *Pontica*, 24, 1991, p. 143-158. Din păcate, cu tot efortul autorului citat de a suplini lipsa informațiilor "de epocă", legate de componența și prezența în diferite puncte fortificate de pe Dunăre a flotei militare romane, cu aprecieri teoretice împrumutate din lucrările de profil (pe care le citează cu pasiune), articolul respectiv abundă în erori și omisiuni bibliografice. Dăm numai două exemple, ilustrative, pentru "nivelul științific" al articolului. La p. 153 autorul ne informează, tranșant, că la Arrubium (Măcin, jud. Tulcea), pe lângă Ala I Vespasiana Dardanorum, care fusese cantonată aici în vremea lui Vespasian, "Sub Traian au mai fost aduse ala II Hispanorum Aravacorum și o vexillatio din leg. V. Macedonica cu sediul la Troesmis". Autorul are, probabil, în vedere inscripția *CIL*, III, 6218, în care este menționat un decurion al alei II Hispanorum et Aravacorum care, împreună cu fratele său, își înmormântează tatăl la Arrubium. Se știe că această unitate a avut, pentru o vreme, reședința la Carsium (Em. Doruțiu Boilă, *ISM*, V, p. 271, nr. 253). Din textul acestei inscripții nu rezultă nici că ea ar data din vremea lui Traian. Este curios și faptul că autorul, comentând situația de la Carsium, nu face nici o mențiune asupra numelui unității (sau unităților) militare care au staționat aici în perioada Principatului (p. 152), așa cum face în alte cazuri. În sfârșit, din punct de vedere bibliografic, ne surprinde, evident neplăcut, absența, măcar a unui titlu și a unui autor român consacrat care s-a aplecat direct asupra acestor probleme.

Ștampile identice se mai cunosc la Dinogetia și Barboși³⁵. Se cunoaște faptul că activitatea flotei moesice a fost relativ îndelungată și a acoperit o bună parte din traseul Dunării dobrogene ca și din litoralul vest-pontic³⁶. Sediul flotei se afla la Noviodunum iar diferitele *stationes*, despre care nu deținem informații concrete, teoretic pot fi identificate cu unele dintre fortificațiile de seamă ale limesului, însă acest lucru rămâne de demonstrat pe viitor. Apariția ștampilelor flotei moesice la Carsium nu este deloc surprinzătoare dacă luăm în considerație importanța vadului situat în apropierea gurii de vărsare a Ialomiței în Dunăre, fapt ce impunea și o supraveghere navală din partea autorităților romane. De altfel, urmele portului antic și medieval timpuriu au fost sesizate pe malul Dunării, în dreptul și la baza așanumitului 'zid genovez' sau "Cetatea de Jos". Este vorba despre două resturi de zid lucrat în tehnica opus mixtum, probabil roman târziu, care nu este exclus să fi aparținut unei amenajări portuare pendinte de fortificația antică aflată sus, pe "Cetate"³⁷.

Un ultim lot de ștampile tegulare care alcătuiesc corpus-ul întocmit de noi este reprezentat de exemplare aparținând legiunii I Italica. Cele 27 de ștampile (nr. 10-36) cu numele acestei unități, deși majoritatea sunt fragmentare, reprezintă de departe grupul preponderent din totalul tegulelor descrise aici. Cercetând cu atenție detaliile tehnice și grafice ale cartușului exemplarelor legiunii amintite am constatat că avem de-a face cu o singură legendă: LEG(io) I ITALI(ca), redată în două variante grafice, "a" și "b", executate cu două tipare diferite. Prima dintre aceste variante (a) are litere mai groase, cu extremități distinct marcate; litera A nu posedă hasta orizontală iar literele L și I sunt redată în ligatură. Reprezentativ pentru această variantă grafică este cartușul exemplarului nr. 16 (pl. IV, fig. 3), cu dimensiunile, integral păstrate, de 13,2 cm x 4,2 cm. a doua variantă grafică (b) a legendei respective a fost executată cu un tipar care,

(continuarea notei 34. din pag. precedentă)

Este vorba despre contribuția lui Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au I-er siècle de n. è.*, în *Actes du IX-e Congrès international d'études sur le frontiers romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, București-Wien, 1974, p. 873-88. Constatăm însă că semnatarul articolului cu pricina își citează lucrările de câte ori are ocazia (vezi notele : 17, 18, 66, 67, 70). Observațiile de mai sus nu se pot explica, credem, decât prin superficialitatea științifică a autorului care face și în alte rânduri, constatări năstrușnice precum: "... observațiile epigrafice din sec. I (sublinierea noastră) indică Arrubium ca pe un loc de acostare și staționare a unor unități ale flotei." (p. 153). În altă parte, vorbind despre toponimul *Ad. Stoma* (p. 157-158), autorul crede că poate face: "... o analogie între această cetate neidentificată până în prezent (sublinierea noastră) și porturile specifice deltei de la Arles și Narbone". Oricum, pentru nouă (9) din cele 21 de puncte situate pe Dunăre, între Cimbrianae și *Ad Stoma*, constată chiar autorul, "Informațiile exprese privind flota lipsesc." (Sucidava, p. 148) ori "nu s-au descoperit materiale legate de activitatea flotei (Beroe, p. 152). În rest, articolul este o deficitară trecere în revistă a unor lucruri, mai mult sau mai puțin cunoscute și a unei bibliografii "de complezență" care nu își atinge scopul enunțat în titlu cel puțin petru faptul că secolele V și VI, de exemplu, sunt tratate, nu știm din ce motive, cu o indiferență ce poate fi explicată doar prin faptul că, într-adevăr, ceea ce este *Classis Flavia Moesica* din titlu nu mai are de-a face cu fota din secolul VI, amintită în același titlu ! Nu putem decât să atenționăm asupra faptului că astfel de prestații aduc, în mod cert, atingeri prestigiului științific al publicației care le găzduiește, oricare ar fi ea (C. Chiriac).

35. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 277, nr. 263; A.V. Rădulescu, *Pontica*, 6, 1973, p. 130.

36. Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 86-87; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70-72; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 67-68; N.A. Son, *Tyra rymaskogo vremeni*, Kyev, 1993, p. 40; V. M. Zubar, *Hersones Tavryčeskyj y Rymaskaia Ymperija*, Kyev, 1994, p. 51; I. Barnea, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I (A-C), București, 1994, s.v. *Classis Flavia Moesica*, p. 318; M. Zyromski, *Studia Moesiaca*, Poznań, 1994, p. 117-128; G. Forni, *op. cit.*, p. 1271, 1273, 1277; C.C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, București, 1991, p. 20; idem, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995, p. 37-39; Al. Suceveanu, *Bonner Jahrbücher*, 192, 1992, p. 205, 208, 214; Em. Doruțiu Boilă, *SCIVA*, 41, 190, 3-4, p. 267.

37. R. Ciobanu, *BMI*, 39, 1970, 1, p. 26; P.I. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 27; G. Talmațchi, *Istros*, VIII, 1997, p. 118-119.

probabil, a avut un defect, adică o fisură dispusă pe axul median-longitudinal al cartușului și care a lăsat în câmpul ștampilei o dungă subțire, în relief, care unește fortuit literele: EG I IT și A, intercalându-le succesiv, fapt ce crează impresia, falsă, că avem de-a face cu o inovație sau o fantezie grafică. De remarcat că cifra I și literele I, T și L sunt plasate excentric, spre laturile lungi, de sus și de jos, ale cartușului iar extremitățile literelor ștampilei sunt ascuțite. Se constată ligatura literelor LEG și cea finală a lui L cu I. Pentru această a doua variantă a ștampilei LEG I ITALI datele tehnice reprezentative ale cartușului, până în prezent, sunt: lungimea maximă păstrată = 10,2 cm, lățimea = 4,3 cm (nr. 12, pl. III, fig. 3). De la Hârșova, din fosta colecție a lui V. Cotovu, provine încă o cărămidă cu ștampila legiunii I Italica, ea aflându-se actualmente în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța. Legenda cartușului de pe această piesă este LEG(io) I ITAL(ica), deci diferită de a exemplarelor noastre³⁸. Despre activitatea acestei legiuni la Dunărea de Jos și în bazinul vest-pontic s-a scris, în special pe baza descoperirilor epigrafice³⁹. Este cunoscut faptul că, după anul 167 când Legiunea V Macedonica pleacă de la Troesmis, o parte din atribuțiile acesteia în nordul Moesiei Inferior și la gurile Dunării sau în unele puncte situate pe coasta de vest și nord a Mării Negre, sunt preluate de legiunea I Italica, cu sediul la Novae. O vexilație a acesteia a staționat, după data amintită, la Troesmis, unde este atestată și de ștampile tegulare, ca de altfel și la Dinogetia, Barbaroși sau Callatis⁴⁰. Nu excludem nici posibilitatea ca și ștampila fragmentară cu nr. 37 din corpus-ul nostru să fi aparținut aceleiași unități. Numărul relativ mare de tegule ale acestei legiuni, descoperite la Carsium ar putea indica, pe lângă vehicularea de materiale pentru construcții, chiar prezența efectivă, într-o anumită perioadă (după 167), a unui detașament al ei în castrul de aici. Considerăm că este prematur să tragem unele concluzii definitive însă, există unele indicii care, corelate cu descoperirile din alte zone ale limesului dunărean ne permit unele aprecieri cronologice. Cu ani în urmă, Violeta Bojilova publică unele tegule ștampilate, descoperite la Novae, însoțite de succinte comentarii asupra provenienței și caracteristicilor lor tehnice și epigrafice⁴¹. Exemplarele respective, descoperite pe parcursul cercetărilor efectuate în chiar castrul de reședință al legiunii I Italica, purtau cartușul, cu diferite legende, al unității militare menționate; autoarea încercând o datare a lor în funcție de dimensiunile pieselor. În opinia cercetătoarei bulgare citate, grosimea tegulelor ar fi indicatorul, alături de legenda

38. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, p. 135-136, nr. 113, A.V. Rădulescu, Pontica, 6, 1973, p. 133, redă, pentru piesa al cărei loc de descoperire nu îl precizează, lectura LEG (ionis) I ITALI(cae).

39. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 72, 157, 161; A. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 41-44; Em Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, nr. 41, 113, 146, 176, 202, 216, 262, 271, 297, 299; 307; eadem, SCIVA, 41, 1990, 3-4, p. 258, 261, 263, 265-267; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 60; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 72; M. Zahariade, T. Dvorski, *op. cit.*, p. 19-21, 55-69; M. Irimia, Pontica, 18, 1985, p. 150-155; A.V. Rădulescu, *op. cit.*, D. Benea, *op. cit.*, p. 39, 43, 48, 50, 116, 127, 148; I. Bogdan-Cătănciu, *op. cit.*, p. 115; A. V. Rădulescu, *Actes du IX-e Congres international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6-13 septembrie 1972*, București-Wien, 1974, p. 127; N.A. Son, *op. cit.*, p. 31-42; V.M. Zubar, *op. cit.*, p. 44-78; I. Stoian, ISM, II, București, 1987, nr. 221, 250, 260; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. - III e.n.)*, Iași, 1981, p. 78, 80, 86, 89, 91, G. Forni *op. cit.*, p. 1271, 1277, S. Sanie, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 149, 152.

40. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, p. 236, 277, 312, nr. 216, 262, 307; A. V. Rădulescu, *op. cit.*, 1973, p. 133; idem, *op. cit.*, 1974, p. 127. Ultimul autor menționează, totuși, că pe o tegulă aflată la Muzeul din Constanța se poate citi: LEG(ionis) I ITALI(cae). În acest caz am avea de-a face cu o ștampilă similară, ca tip, celor de la Carsium descrise de noi. La Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 136, n. 113, în desenul prezentat, se observă clar legenda: LEG(io) I ITAL(ica). A. Rădulescu (*loc. cit.*), dă pentru piesa de la Callatis lectura: LEG I. Vezi mai sus nota 38. Relativ recent, ștampilele acestei unități aparținând, probabil, unei vexilații comune cu a celorlalte două legiuni (V. Macedonica și XI Claudia) au fost semnalate în săpăturile de la Rasova - "Pescărie"; vezi Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1990, p. 261, nota 16; M. Irimia, *op. cit.*, p. 154.

41. V. Božilova, Klio, 62, 1980, 1, p. 67-68.

ștampilei, ce ne poate oferi unele repere cronologice. Astfel, se consideră că exemplarele cele mai vechi, purtând ștampila legiunii I Italica de la Novae, ar fi acelea care au dimensiunile de 41 x 29 x 9 cm. La cele mai recente piese grosimea scade, deja, de la 8-9 cm la 3,5-2,5 cm⁴². Pe aceste din urmă țigle se află imprimat cartușul cu legenda și caracteristicile grafice pe care le întâlnim și la Carsium, în cazul variantei "b" a ștampilei (vezi nr. 10, 12 din corpus)⁴³. Și în cazul tegulei de la Novae literele I, T și cifra I sunt dispuse cu haslele verticale atașate de marginea lungă a cartușului (excentrice) iar literele L și I sunt în ligatură, ultima fiind prinsă de latura îngustă, din dreapta, a ștampilei. Litera A nu prezintă, nici în acest caz, hasla orizontală. Se pare că acest tip de ștampilă este destul de rar și la Novae, unde majoritatea covârșitoare a țiglelor și cărămizilor ștampilate, aparținând legiunii I Italica, au alte legende iar caracteristicile grafice sunt oarecum diferite, chiar în cazul exemplarelor considerate de epocă "târzie"⁴⁴. În studiul lui T. Sarnowski asupra ștampilelor acestei legiuni, datate în secolele I-III, întâlnim legenda LEG I ITALI pe exemplare datând încă din prima jumătate a secolului II⁴⁵. În castrul de la Drajna de Sus, unde materialul tegular ștampilat al acestei legiuni este cel mai numeros, în comparație cu cel al altor unități militare, se constată absența respectivului tip de legendă⁴⁶. De reținut că Drajna de Sus este singura fortificație romană din Muntenia unde apar materiale de construcție purtând ștampila legiunii I Italica și care având o perioadă de funcționare relativ scurtă (primele două decenii ale secolului II), poate constitui un punct de reper în stabilirea unei cronologii relative a documentelor epigrafice în discuție⁴⁷. Din această perspectivă s-a atras, de curând, atenția asupra neconcordanței dintre cronologia unor tipuri de ștampile de la Novae și aceea a unor exemplare de la Drajna de Sus⁴⁸. În aceste condiții și în limitele unui lot tegular redus ca număr și diversitate grafică, precum cel de la Carsium, până în prezent, nu putem trage concluzii definitive. Remarcăm, mai ales în cazul variantei "b" a ștampilelor prezentate de noi (nr. 10, 12 etc.), unele asemănări stilistice cu anumite exemplare purtând ștampila legiunii II Italica, din Noricum, mai ales din punct de vedere al grafiei. Se remarcă și la acestea din urmă, litere (I, T, A, L) și cifre (II) care depășesc, în sus sau în jos, registrul median de scriere al cartușului, haslele verticale ale acestora atingând marginile sale orizontale⁴⁹. Se pare că le datează dintr-o perioadă posterioară războaielor marcomanice⁵⁰.

Reamintim că materialul tegular descris și comentat în rândurile de față (cu excepția exemplarului nr. 37, pl. IX, fig. 1) este anterior din punct de vedere cronologic și stratigrafic unei mari nivelări și refaceri efectuate în cetate în a doua jumătate a secolului II d. Hr⁵¹. Rămâne ca, în viitor, cercetările arheologice să stabilească mai clar diferitele faze de locuire a fortificației de la Carsium și să încerce racordarea cronologică mai exactă a materialului epigrafic tegular la anumite secvențe din multiseculara istorie a acestui centru roman de la Dunărea de Jos.

42. *Ibidem*, p. 67-68.

43. *Ibidem*, p. 72, fig. 5.

44. Vezi bogatul material și comentariile lui W. Pajkowski în seria de rapoarte *Novae-sektor zachodni* (red. S. Parnicki-Pudelko), Poznań, 1973, p. 106-124; 1975, p. 179-194; 1979, nr. II, p. 9-27. tot pentru epoca romană târzie (Dominat) vezi studiul lui T. Sarnowski, *Germania*, 63, 1985, 1, p. 107-127 (menționăm că la p. 119, în tabelul 1, ștampila cu legenda: LEG I ITALI nu apare ca documentată în perioada cuprinsă între Dioclețian și Valens).

45. T. Sarnowski, *Archeologia*, 34, Warszawa, 1983, p. 17-61, pentru datarea tipului în discuție vezi p. 41.

46. M. Zahariade, T. Dvorski, *op. cit.*, p. 19-21.

47. *Ibidem*, p. 21, 63-65.

48. *Ibidem*, p. 21.

49. H. Stiglitz, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins*, 114, 1, Linz, 1969, p. 70, 73, nr. 18, fig. 2, pl. IX, 2. Pentru alte tipuri de ștampile ale acestei legiuni și datarea lor, vezi studiul, în aceeași revistă, nr. 116, 1, 1971, p. 85-138, semnat de G. Winkler.

50. H. Stiglitz, *op. cit.*, p. 74.

51. Vezi, pe scurt, prezentarea situației stratigrafice la începutul acestui articol.

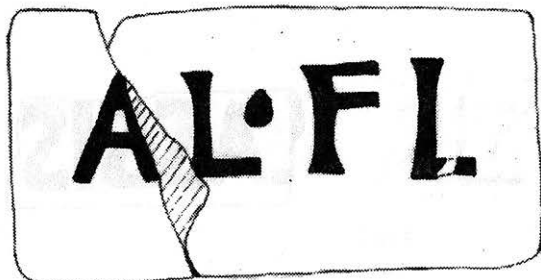

Fig. 1

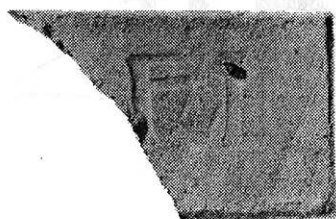

Fig. 2

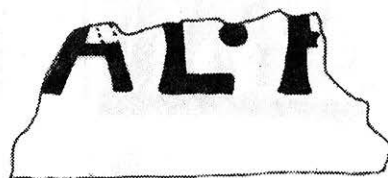
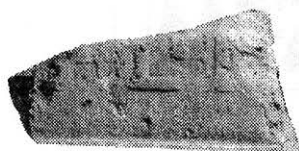

Fig. 3

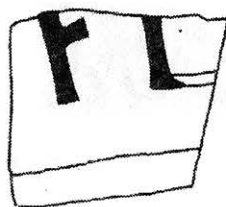
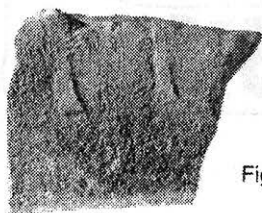

Fig. 4

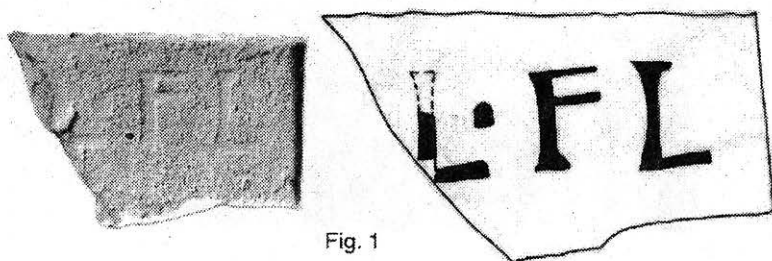

Fig. 1

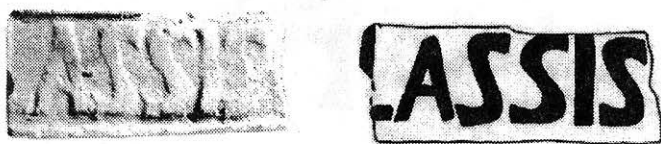

Fig. 2

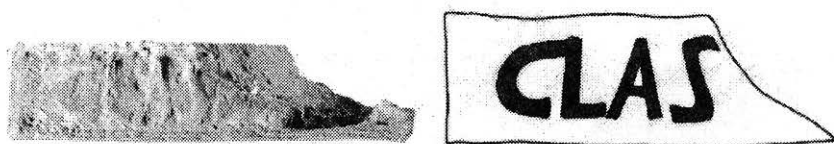

Fig. 3

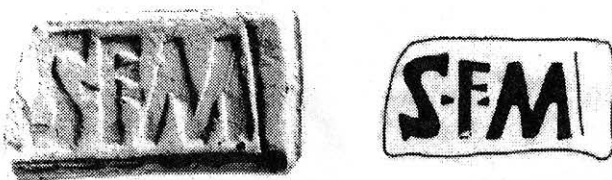

Fig. 4

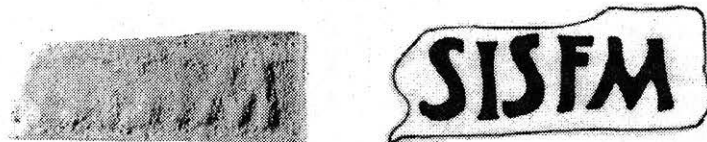

Fig. 5

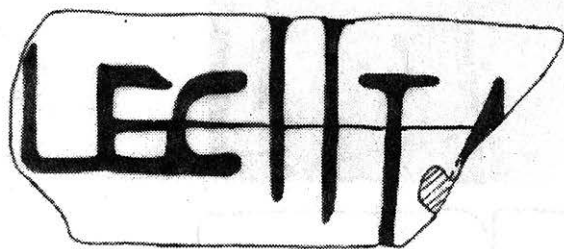
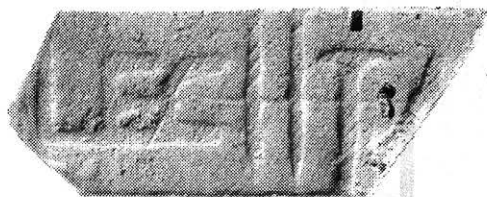

Fig. 1

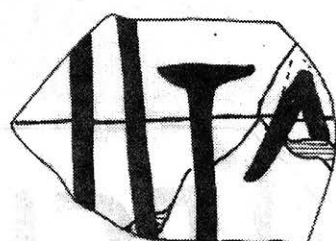

Fig. 2

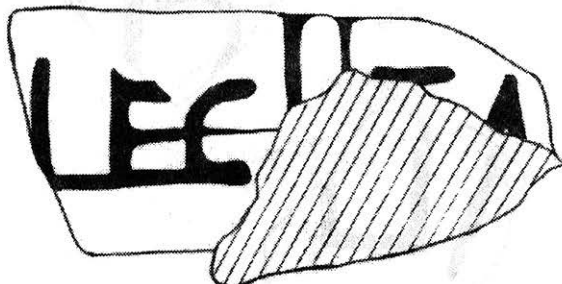

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 1

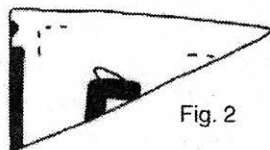
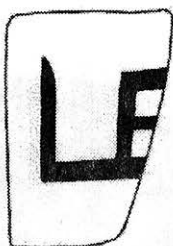

Fig. 2

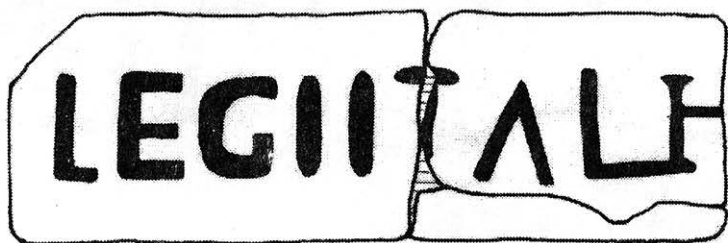

Fig. 3

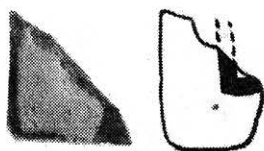

Fig. 4

Fig. 5

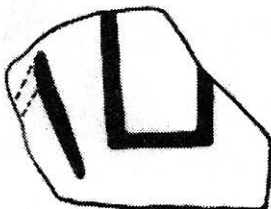
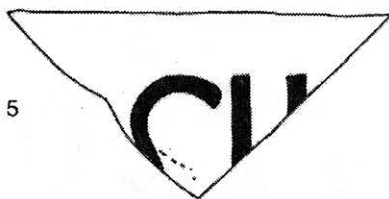

Fig. 6

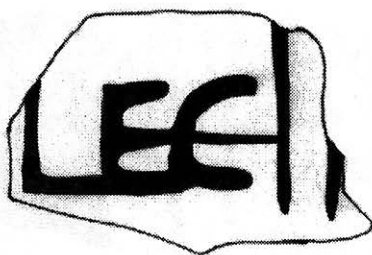
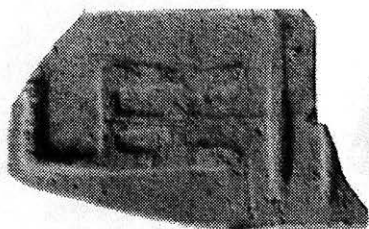

Fig. 1

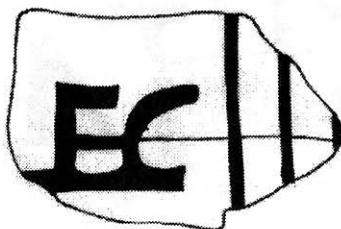
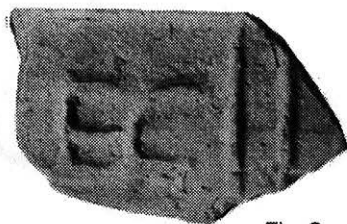

Fig. 2

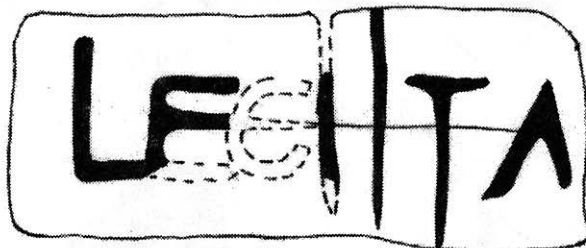
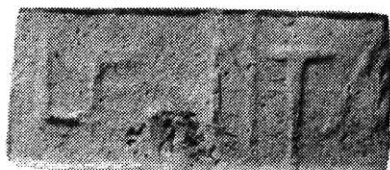

Fig. 3

Fig. 5

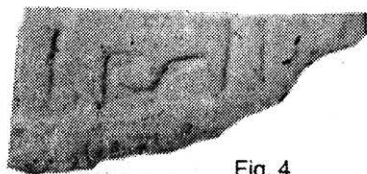

Fig. 4

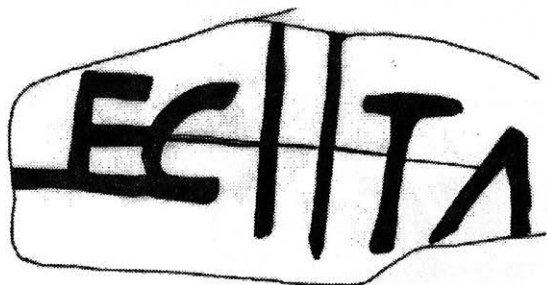

Fig. 1

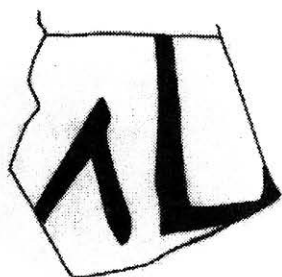
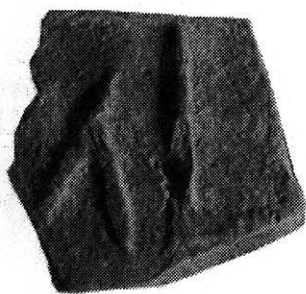

Fig. 3

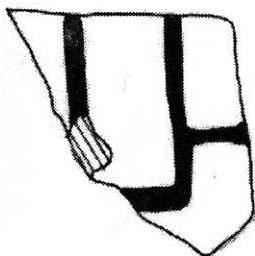

Fig. 2

Fig. 5

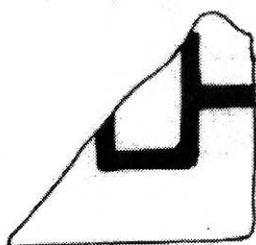
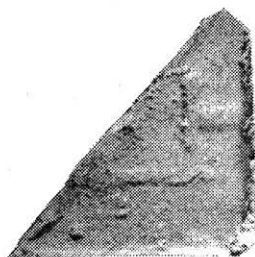
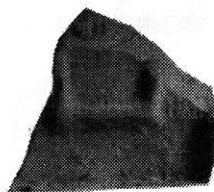

Fig. 4

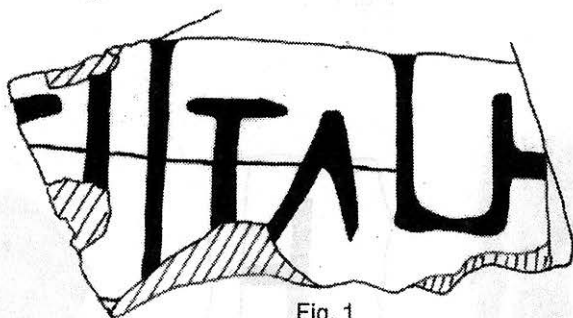

Fig. 1

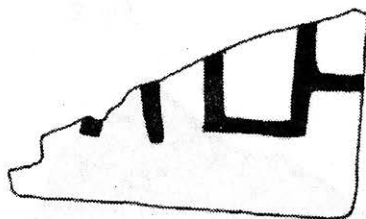
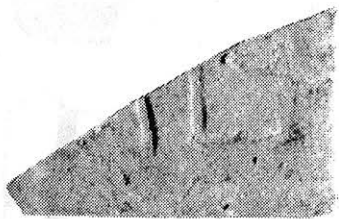

Fig. 2

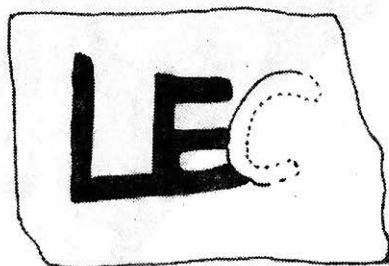
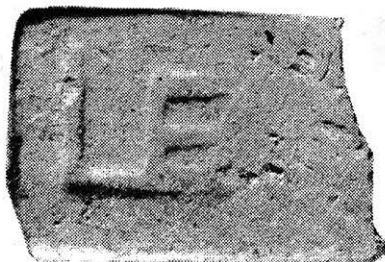

Fig. 3

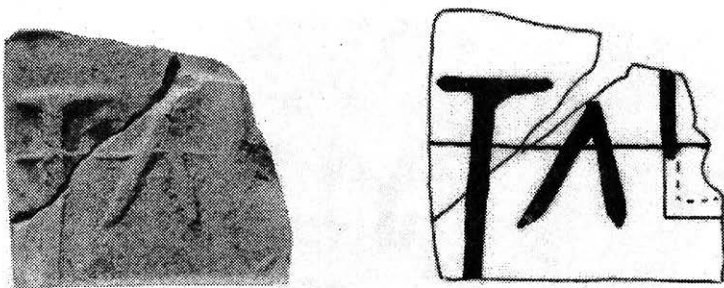

Fig. 1

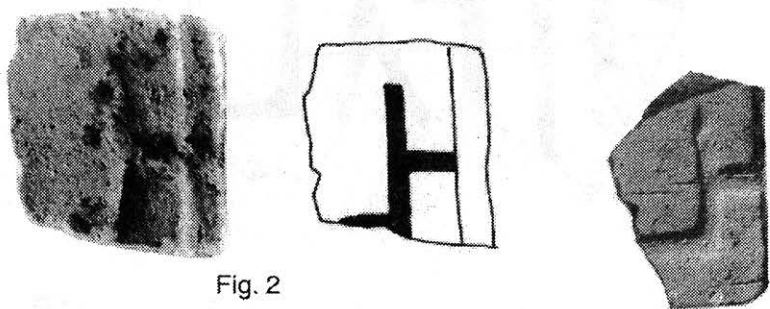

Fig. 2

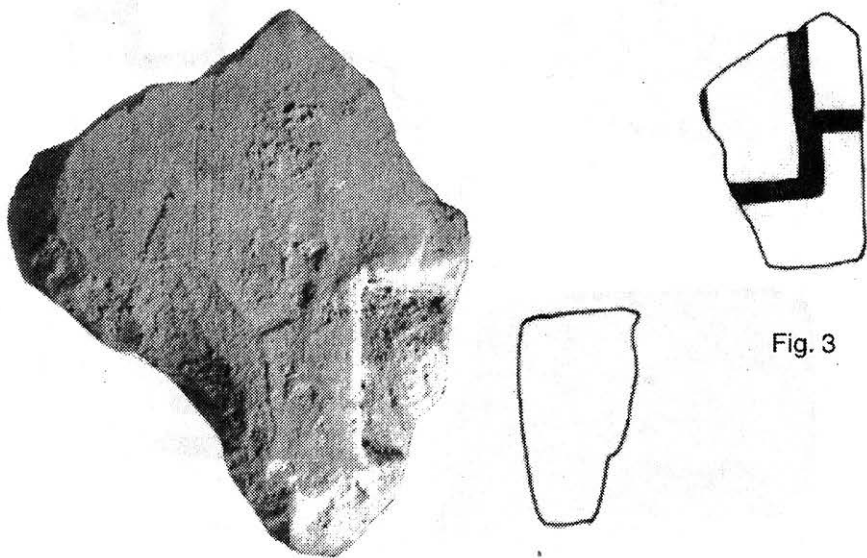

Fig. 3

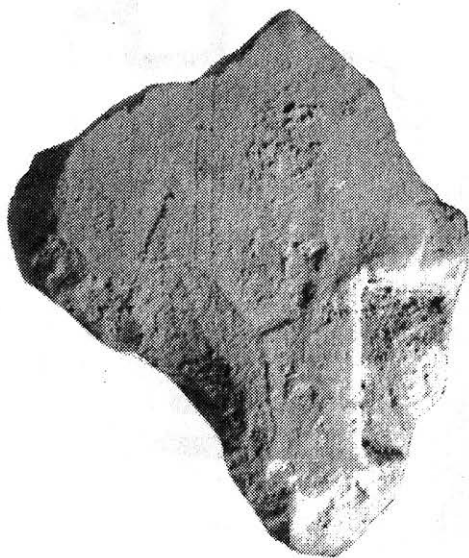

Fig. 4

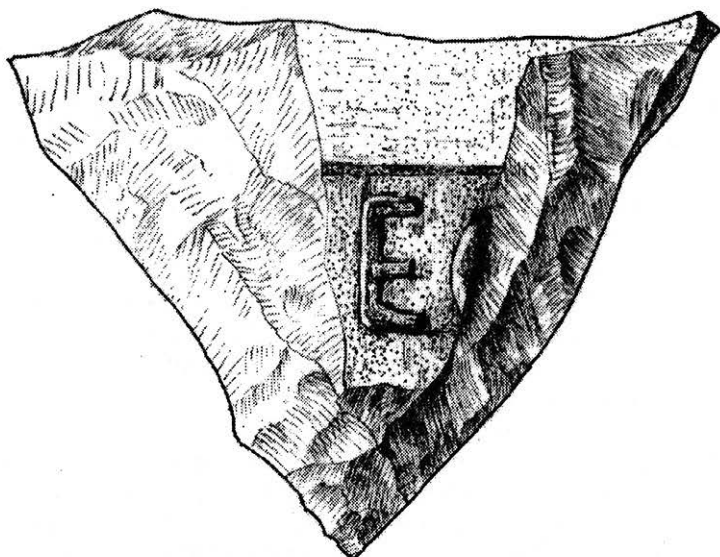

Fig. 1

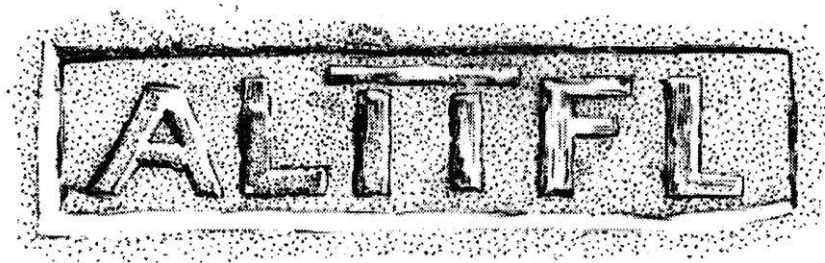

Fig. 2

EPIGRAPHICAL NEWS FROM THE ROMAN FORT CARSUM (HÂRȘOVA, CONSTANȚA COUNTY)

- Summary -

The authors present their considerations concerning the stamped building material recently uncovered in the Roman camp from Carsium, on the Lower Danube (see Ptolemaeus, I, 5: *Carsum*; *CIL*, III, 12456; Procopius Caes., *De Aedif.*, 4, 11, 20: Καρσῶ).

A number of 38 fragmentary stamped tiles and bricks are registered and catalogued in a *corpus*. These stamps belong to the following military units that camped the Roman fort in the 1st - 3rd c. AD:

1. AL(a) (Gallorum) FL(aviana) = nr. 1-5 (pl. I, fig. 1-4; pl. II, fig. 1)
2. CLASSIS F(lavia) M(oesica) = nr. 6-9 (pl. II, fig. 2-5)
3. LEG(io) I ITALI(ca) = nr. 10-36 (pl. III, fig. 1-4; pl. IV, fig. 1-6; pl. V, fig. 1-5; pl. VI, fig. 1-6; pl. VII, fig. 1-3; pl. VIII, fig. 1-3).
4. Unidentified stamps = nr. 37, 38 (pl. VIII, fig. 4; pl. IX, fig. 1).

Ala Gallorum Flaviana is mentioned in the Roman army of Moesia Inferior by the military diplomas from 99 and 105 AD (*CIL*, XVI, 44, 50). The recent stamps **AL•FL** seem to certify the setting of this unit in the Flavian or Trajanic periods at Carsium.

The stamps of the Danubian fleet ***Classis Flavia Moesica*** attest the existence of a statio, near the port of Carsium, in the 1st - 2nd c. AD.

The largest number (27 ex.) of stamped tiles belong to the ***Legio I Italica*** and they can be put in connection with some construction activities performed by one of its detachments in Carsium, in the 2nd - 3rd c. AD.